

Ю. Л. Пшеничний –

аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна

Формування поселенської структури міста Дубна в VIII–X ст.

Роботу виконано на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України СХУ ім. Лесі Українки

Появі міст у слов'яно-руський час передував період домиського розвитку. У цей час складалася господарська база населення, визначалися територіальні межі майбутнього міста, відбувалися важливі зміни форм суспільних відносин. Тому з'ясування передумов соціально-територіального формування міста є важливим етапом для дослідження власне самого періоду його існування. На прикладі розгляду поселенської структури м. Дубна в означений період можна простежити еволюційні зміни, які обумовили формування його територіальної основи, визначити чинники, що сприяли цьому процесові.

Ключові слова: поселення, територіальна община, райковецька культура, поселенська структура, Волиця, мис Повчанського плато, городище.

Пшеничний Ю. Л. Формирование поселенческой структуры города Дубно в VIII–X вв. Появлению городов в славяно-русское время предшествовал период предгородского развития. В это время складывался хозяйственный базис населения, определялись территориальные границы будущего города, происходили важные изменения форм общественных отношений. Поэтому выяснение предпосылок социально-территориального формирования города является важным этапом для изучения собственно самого периода его существования. На примере рассмотря поселенческой структуры г. Дубно в обозначенный период можно проследить эволюционные изменения, которые обусловили формирование его территориальной основы, определить факторы, которые способствовали этому процессу.

Ключевые слова: поселение, территориальная община, райковецкая культура, поселенческая структура, Волица, мыс Повчанского плато, городище.

Pshenichniy Y. L. The Territorial Formation of the Dubno in VIII–X s. The appearance of the cities in Slavonic-Ruthenian time was preceded by the period of pre-urban development. This time was characterized by the formation of the economic basis of population, and the vital changes in the forms of social relations. Therefore it is crucially important to determine the conditions of the social and territorial formation of the city in terms of its actual period of existence. Taking the settlement structure of the Dubno town as an example, one can track the changes that led to the formation of its territorial basis, and to identify the factors, which contributed to this process.

Key words: settlement, territorial community, raykovets culture, settlement structure, Volytsya, Povchanske's plateau cape, hill fort.

Постановка наукової проблеми та її значення. Археологічні матеріали дають змогу визначити головні поселенські осередки, з яких почало розвиватися м. Дубно напередодні і в ранній період існування Давньоруської держави. Залучення результатів досліджень (розвідок і розкопок), їхній розгляд у взаємозв'язку з особливостями природно-географічного середовища та суспільно-господарськими змінами, що відбувалися в середовищі слов'янських племен, дає можливість реконструювати процес формування поселенської структури міста, вказати на чинники, що відіграли в цьому головну роль. У статті вперше комплексно висвітлено цю тему.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі питання домиського та ранньомиського розвитку Дубна розглянуто в статтях В. В. Ткача [26; 28] та Б. А. Прищепи [12; 14; 17; 20; 21]. Ролі природних та економічних чинників у формуванні волинських міст і їхніх округ присвячені статті С. Д. Панишка [9; 10]; досліджував виникнення давньоруського міста загалом П. П. Толочко [29].

Джерельну базу складають археологічні звіти про археологічні дослідження на території міста І. К. Свешнікова, В. Д. Гупало, Б. А. Прищепи.

Мета статті полягає у реконструкції процесу формування поселенської структури Дубна в означений період, визначенні закономірностей та місцевих особливостей його протікання.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Першочерговим у розгляді формування поселенської структури міста є природно-географічне середовище.

Його специфіка спричинила те, що вже в VIII ст. виникли передумови для існування міста на межі двох геоморфологічних зон. Перша – це Повчанське плато, довгий гакоподібний мис якого тягнеться із заходу з поступовим пониженням на схід у бік плавнів р. Ікви. Перепад висот тут становить 210 м на початку мису та 196 м на його краю. Друга зона – це Мізоцький кряж, що широкою пологою підшовою підходить зі сходу. Перепад висот тут подібний: 210–195 м. Край цієї частини, сильно розтягнутої уздовж правого берега річки, сформований неоднорідно, на його протяжності виділяються окремі короткі мисові утворення. Приблизно посередині підшоivu розрізає долина невеликого струмка (між сучасними районами сирзаводу та школи № 5).

Між двома зонами меандровим (нині випрямленим) руслом протікала р. Іква, утворюючи широку болотисту заплаву. З півдня річка по всій довжині омиває мис Повчанського плато, а в найвужчій, східній його частині робить стрімкий поворот на північний захід. Таким чином ця крайня частина мису унаслідок геоморфологічних особливостей та природних переваг здавна мала перспективу перетворитися на локальну територію компактного проживання населення.

На правобережній частині подібного своєю морфологічною вираженістю місця не було. З географічного погляду тривалий час ця аморфна ділянка завдовжки понад 5 км узагалі не належала до міської території. Тут існували села, фільварки, угіддя. Природно-географічні умови вплинули на дуже повільне розростання міста в цьому напрямку.

У VIII–IX ст. місто не мало конкретного адміністративно-територіального означення, тобто його взагалі не було. Існував лише його зародок у вигляді виокремлених територіальних общин, із властивими їм суспільно-общинними відносинами, культурою і господарством. Розгляд цих трьох складників дає змогу реконструювати передумови та процес формування поселенської міської основи.

На підставі загальної схеми розвитку встановлено, що на вищій стадії розвитку родового ладу виникає патріархальна сімейна община, яка охоплює декілька поколінь нащадків одного батька разом із їхніми дружинами. Всі ці люди мешкають на одному дворі і спільними силами господарюють [1, с. 65]. Згодом ця сімейна община переростає в територіальну, родові відносини членів якої поступово витісняються сусідськими. Ці давно доведені закономірності розвитку мають важливе значення для розуміння соціальних передумов, на яких формувалося місто, зокрема і його територіальна структура.

Уже в VI–VII ст. на одній з ділянок підшови Мізоцького кряжу, на поселенні Дубно-Волиця, мешкали ранні слов'яни, археологічним відповідником матеріальної культури яких є празька [26, с. 106].

На основі празької формується райковецька культура. Еволюційність розвитку та генетична спорідненість обох культур не викликає сумнівів. Низка прикладів географічно близьких поселень демонструє ознаки переходу празької культури в райковецьку [5, с. 184–185; 13, с. 27–28].

Можна стверджувати, що цей процес відбувався й на розглядуваній пам'ятці Волиця. Кількість матеріалів райковецької культури тут перевищує матеріали празької. Опосередковано це свідчить про зростання кількості населення.

У 2007 р. Б. Прищепа та В. Ткач дослідили на пам'ятці частково зруйновані давні об'єкти з нішоподібними печами. В замощенні череня печі № 1 виявлено фрагмент ліпного горщика, що був підправлений на гончарному крузі. Ця знахідка дає змогу віднести житло до райковецької культури і датувати його VIII–IX ст. Поруч на відстані близько 1 м досліджено піч № 2, замощення основи череня якої було зроблено фрагментами кераміки празької культури. На підставі кореляційної схеми, що її розробила І. П. Русанова, реконструйовані варіанти посудин із печі № 2 дослідники відносять до VI ст. [12, с. 416–418]. Отже, житло з піччю № 1 було споруджено десь на 200–250 років пізніше за житло з піччю № 2.

Однак це ще не може розглядатися як підстава говорити про перерву в розвитку цього поселення. Скоріше, навпаки, цей факт потрібно пояснювати збільшенням кількості населення райковецької культури, яке в VIII ст. займає місця, де проживали їхні попередники, а можливо, й предки.

На протилежному березі річки є п'ять поселень, які розміщені на островах її заплави та мисах лівого берега. Археологічні дослідження дали змогу встановити на них наявність поселень райковецької культури. Поселення розміщені в північно-західному напрямку від Волиці майже по одній лінії. Починаючи з найпівденнішого, їм надали такі індекси: Тараканів п. 4 [27, с. 9], Тараканів п. 5, Тараканів п. 3 [28, с. 176], Тараканів п. 6 [27, с. 10] і Тараканів п. 8.

Відстань до перших двох від поселення Волиця становить близько 0,5 км, така ж відстань між першими трьома поселеннями. Між острівною пам'яткою Тараканів п. 3 та мисовою Тараканів п. 6 є

острівне підвищення (Тараканів п. 7), яке, за результатами обстеження, заселене у той час не було. Причина цього полягає в розміщеній поруч (за 250 м) широкій лівобережній терасі (Тараканів п. 6), яка можливо мала природне чи штучне сполучення з острівним підвищенням (сьогодні це встановити важко через проходження між обома пам'ятками меліоративного каналу). Вірогідно, що перевага цій ділянці була надана через її вище розміщення над заплавою та більшу площу. Можливе й інше пояснення. Острів був свідомо залишений під землеробство чи тваринництво (наприклад, як випас). Через 0,5 км на північ від поселення Тараканів п. 6 на невеликому мисові розміщене останнє поселення цієї групи – Тараканів п. 8.

Таким чином разом із Волицею до першої групи входить шість поселень. Роль у заселенні цих ділянок відіграв локальний демографічний чинник, що був тісно пов'язаний з господарським. З погляду практичності ведення господарства, використання заплавних островів та надзаплавних терас було дуже вигідним. Щороку оновлюючись під час розливу річок, їхні ґрунти залишалися родючими без перепочинку чи яких-небудь зусиль з боку землероба [7, с. 20]. Понижені і добре зволожені ділянки суші сприяли росту трав, тому були багатим джерелом кормів для худоби. Ще однією перевагою була легкість обробітку м'якого ґрунту, для чого був потрібен простий у виготовленні та використанні інструмент – дерев'яне рало [8, с. 76].

Друга група поселень існувала в цей самий час на мисі Повчанського плато і довкола нього. До цієї групи належить п'ять пунктів, на яких виявлено матеріали райковецької культури. Це – район вулиць Лесі Українки та Старої [14, с. 127], вулиця Замкова 10 [15, с. 16], Замкове подвір'я [22, с. 92], Сурмичі п. 2, вул. Сурмичі магазин «Надія» [17, с. 317]. Спільною рисою поселень є їхнє тяжіння до річки, оскільки всі вони були розміщені на понижених ділянках. Перші три лежать на південному та східному краю мису. Сурмичі п. 2 займає невеликий острів на правому березі Ікви, при впадінні в неї р. Липки. Пункт Сурмичі м-н «Надія» за 0,5 км на південь від попереднього, на західному краю мисового підвищення.

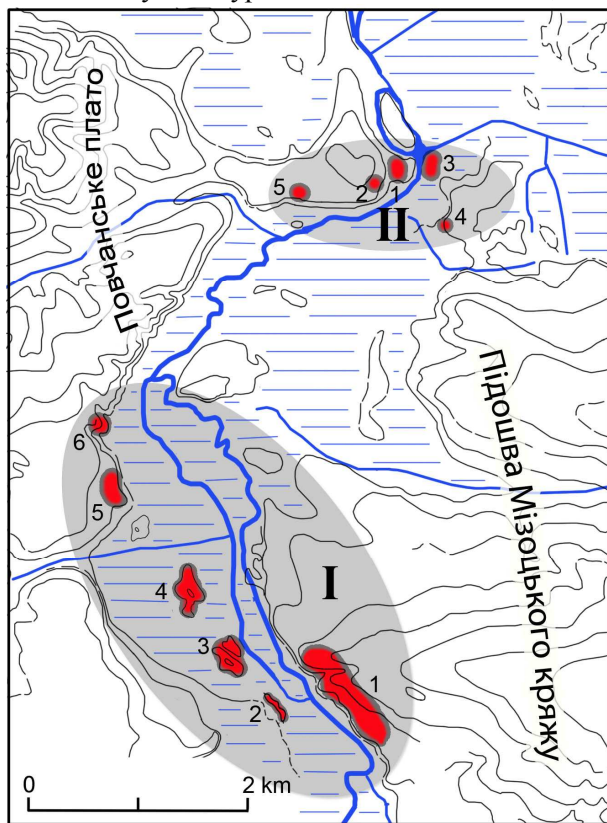

Рис. 1. Формування поселенської структури Дубна у VIII–IX ст. I – група поселень 1:

- 1 – Волиця; 2 – Тараканів п. 4; 3 – Тараканів п. 5;
- 4 – Тараканів п. 3; 5 – Тараканів п. 6;
- 6 – Тараканів п. 8. II – група поселень 2: 1 – замок;
- 2 – вул. Замкова, 10; 3 – Сурмичі п. 2;
- 4 – Сурмичі п. 1; 5 – вул. Стара / Лесі Українки

Територія Сурмич із географічного погляду має значною мірою відокремлене положення. Розташоване між лівобережним мисом та пологим утворенням Мізоцького кряжу, воно було відділене від першого руслом Ікви, а від другого – долиною невеликого струмка (р. Сурмицька). Різні картографічні джерела свідчать, що він в певні періоди пересихав, тому як частина суходолу Сурмичі періодично ставали то островом, то півостровом. У соціально-господарському розумінні поселення тут тяжіло до лівобережного поселенського ядра. Пізніше, з погляду адміністративно-територіального устрою, воно постало як передмістя.

Між двома групами поселень райковецької культури існував значний вільний простір. Відстань між крайнім північним поселенням першої групи (Тараканів п. 8) та крайнім західним другої (по вул. Старій / Лесі Українки) становить близько 3 км. Це дає підстави говорити, що якийсь час ці групи поселень розвивалися окремо одна від одної (рис. 1). Розселення групами-гніздами характерне для слов'ян починаючи з VI–VII ст. 3–4 км становить відстань між гніздами поселень на р. Тетерів [24, с. 8–9]. Такі групи поселень свідчать про початок розпаду великої сімейної общини, коли з неї виділяються нові сім'ї, що певний час зберігають господарську і суспільну єдність та залишаються об'єднані в патронімію [6, с. 99].

Зростання кількості населення в X ст. спричиняє заселення інших ділянок. У районі першої групи з'являється поселення Тараканів п. 7, на раніше необжитому острові. У південному напрямку виникають поселення Тараканів п. 10 та Тараканів п. 2 [19, с. 134], Цукровий завод п. 1.

Виявлення значної кількості заселених ділянок на мису Повчанського плато, свідчить, що тут в X – на початку XI ст. проходить процес консолідації поселенського ядра. До X – першої половини XI ст. належать досліджені напівземлянки. Це – житло № 10 на майдані Незалежності, 3 (м-н Фокстрот) [18, с. 7–8], поряд житла № 2, № 5 та будівля № 17 по вул. Замковій, 10 [15, с. 10–13], житла № 2 (розкоп 1995 р.) [25, с. 17], № 26 і № 3 (розкоп 1997 р.) [2, с. 25, 27] на території замку.

Культурний шар X – початку XI ст. зафіксовано під час досліджень на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія, по вул. Кирила і Мефодія, 18а, вул. Кирила і Мефодія, 10, вул. Шевченка, 14, вул. Замковій, 17 [17, с. 315–316], в замку, на території РЕМУ [4, с. 14], монастиря кармеліток, по вул. Острозького, 1.

Підйомний матеріал цього часу було зібрано на о. Кемпі, Острівку, по вул. Городній, пров. Купальному, на пам'ятках Сурмичі п. 1, Сурмичі п. 2, Сурмичі п. 3, Ветлікарня, Лісгосп, Звірогосподарство, о. Дубовець [19, с. 135].

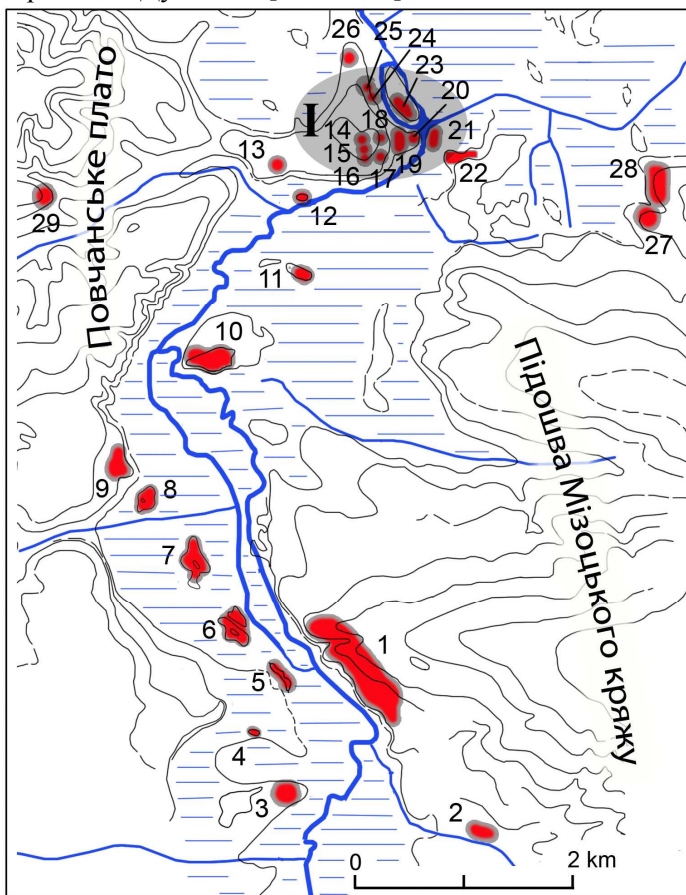

Рис. 2. Поселенська структура м. Дубна в X ст.

- I – поселенське ядро: 1 – Волиця; 2 – Цукровий п. 1; 3 – Тараканів п. 2; 4 – Тараканів п. 10; 5 – Тараканів п. 4; 6 – Тараканів п. 5; 7 – Тараканів п. 3; 8 – Тараканів п. 7; 9 – Тараканів п. 6; 10 – Звірогосподарство; 11 – о. Дубовець; 12 – О. Кемпа; 13 – вул. Городня; 14 – вул. Кирила і Мефодія, 10; 15 – вул. Кирила і Мефодія, 18а; 16 – на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія; 17 – Майдан Незалежності, 3 / вул. Замкова, 10; 18 – вул. Острозького, 1; 19 – замок; 20 – дитинець; 21 – Сурмичі п. 2; 22 – Сурмичі п. 1; 23 – Острівок; 24 – п. Купальний; 25 – вул. Шевченка, 14; 26 – кармелітки; 27 – ветлікарня; 28 – Сурмичі п. 3; 29 – лісгосп

З районування досліджених ділянок видно, що поселення зосереджуються в східній частині мису та на його краю, але виникає і низка периферійних. Заселяється північний відріг (монастир кармеліток), Острівок, о. Кемпа, з'являється поселення на майбутньому передмісті Забрама (вул. Городня), розвивається поселення на Сурмичах (Сурмичі п. 1). На значній відстані від зосереджених на мисі поселень існують в західному напрямі Дубно–Лісгосп, та в східному – Сурмичі п. 3, ветлікарня. Заселеними стають південно-східна частина Звірогосподарства та о. Дубовець, розміщені на південь від мису серед заплави. Ці два поселення можна розглядати як проміжні, оскільки в X ст. вони з'являються на ділянках, які були незаселені, на тій території, що відмежовувала обидві групи поселень райковецької культури (рис. 2).

Поки що не виявлено слідів поселень цього часу уздовж північно-західного, дуго-подібно увігнутого краю мису, можливо, через його крутизну та відсутність доступу до стабільної водойми. Низина тут значно віддалена від річки, тому утворювала болотистий лук із невеликими островами (о. Горбачин), який також не був заселений у цей час. Так само не з'являються поселення на ряді високих мисів в урочищі Палестина.

В соціально-господарському плані значне за площею поселення, що сформувалося в східній частині лівобережного мису в X ст., можна схарактеризувати як племінний град. Зважаючи на масову появу городищ на волинській височині в X ст., можна вважати, що саме наявність укріпленого осередку і зумовлювала консолідацію прилеглого поселення. Із заходу його межа проходила орієн-

точно за сучасною вул. Кирила і Мефодія. На південь вона заходила за вул. Д. Галицького. Цю межу варто вважати безсумнівною, адже як засвідчують стратиграфічні спостереження, південний схил у той час в напрямку до сучасної вул. Старої ставав дуже стрімким, понижуючись у бік заплави [16, с. 5]. Дослідження по вул. Кирила і Мефодія, 26 (біля синагоги) не виявили культурних нашарувань слов'яно-руського часу. З півночі межа селища сягала за сучасну вул. К. Острозького (вірогідно, простягалася далі в цьому напрямку), на сході воно займало звужений край мису, обмежуючись річкою. Площа фіксованого ареалу поселення в X – на початку XI ст., визначеного на основі поширення культурного шару, становила приблизно 6 га [16, с. 255].

Відчутну дію на визначення міського характеру поселенського осередку на лівобережному мису і подальший його розвиток починає справляти управлінський фактор в умовах включення граду в адміністративну систему київського князівства. Головне місце в цьому процесі належало городищу, яке постало в X – на початку XI ст.

Виявлення на території Дубна слідів поселень VIII–X ст., зокрема матеріалів райковецької культури на території дитинця [23, с. 240–241], дає змогу зробити висновок, що племінний град постав на общинній поселенській основі. Вона формувалася з VIII ст.

Відомо, що в умовах утворення племінних князівств з'являється значна кількість укріплених поселень, що згадуються в літописах як «гради» і «тверді» [29, с. 19–20]. Наявність племінної знаті на Волині на час включення її до складу Руської держави не викликає сумніву. Обґрунтуванню цього питання приділяли увагу чимало авторів, зокрема С. Д. Панишко [11, с. 37–44]. Тому влада київських дружинників і адміністрації загалом накладалася на уже наявну владу місцевої знаті. За подібним сценарієм відбувалося приєднання до київського князівства древлян. Київ, як зауважує П. П. Толочко, був зацікавлений не стільки в руйнуванні тих адміністративно-господарських структур, що склалися раніше, скільки в зміні в них системи влади [29, с. 69]. Обкладання даниною населення за цим принципом вдавалося здійснити в короткі строки. І хоча історія приєднання волинян не донесла до нас драматичних подій, подібних до опору, який вчинили жителі Іскоростеня, очевидно, і волинська знать не радо приймала встановлення влади Києва над своїми «градами».

Радикальних змін поселенської структури поселення після його приєднання до державної території Київської Русі у 981 р., схоже, не відбулося. Вона продовжує існувати й органічно змінюватися відповідно до закладених географічних та еволюційних соціально-господарських умов формування феодальних відносин. На неї впливають нові функції (адміністративно-політичні, військові, економічні), які не характерні для первісних общинних поселенських структур. Далі Дубно іде общинно-феодальним шляхом становлення як місто [29, с. 68–70].

Висновки та перспективи подальших досліджень. На території сучасного Дубна впродовж VIII–X ст. відбувався безперервний процес формування поселенської основи. На першому етапі (VIII–X ст.) існувало два окремих гнізда общинних поселень: перше – в районі Волиці – Тараканова, друге – на мису Повчанського плато. У суспільному устрої населення відбувається перехід від родоплемінних до територіальних структур.

На другому етапі (X ст.) ускладнення соціальної організації, яке відбулося ще в племінний період, наявність знаті та потреба в захисті спричиняє побудову укріплень на східній частині лівобережного мису (не виключено, що такі укріплення були й на Волиці). Наприкінці X ст. остаточно визначається місце центрального осередку міського розвитку. Головну роль у цьому відіграє адміністративно-політична сила Давньоруської держави, а територіальним інструментом для її реалізації слугує городище. На самому мисі вже існувала в цей час консолідована територіальна община, а довкола починали формуватися промислово-ремісничі поселення (майбутній посад).

Після цього група поселень у районі Волиці – Тараканова поступово перетворюється на міську околицю. Надалі в процесі розвитку феодальних відносин між нею та міським ядром простежується політичний та торгово-економічний зв'язок. Його виникнення спричинене взаємопов'язаним впливом міста і його околиці на феодалізацію сільськогосподарської округи.

Перспективи подальших досліджень цієї теми полягають передусім у кращому дослідженні ранньослов'янських поселень на території міста, уточненню території поселенського ядра м. Дубна в X–XI ст., пошукові проявів взаємозв'язку городища зі своєю мікроокругою, висвітленні питання про соціально-економічний зміст такого значного селища, як Волиця.

Джерела та література

1. Греков Б. Д. Крестьянство на Руси / Б. Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 961 с.

2. Гупало В. Д. Звіт по результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 р. / В. Д. Гупало. – Дубно : [б. в.], 1997. – 39 с.
3. Довженюк В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 268 с.
4. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 р. / Б. А. Прищепа, В. В. Ткач, В. С. Чекурков [та ін.]. – Рівне : [б. в.], 2007. – 106 с.
5. Козак Д. Давні землероби Волині / Д. Козак, Б. Прищепа, В. Шкоропад. – К. : [б. в.], 2004. – 300 с.
6. Косвен М. О. Семейная община и патронимия / М. О. Косвен. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 220 с.
7. Краснов Ю. А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы / Ю. А. Краснов // Советская археология. – 1967. – № 1. – С. 3–21.
8. Мамонов В. С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре / В. С. Мамонов // Советская этнография. – 1952. – № 4. – С. 67–90.
9. Панишко С. Д. Природні чинники в історії Волині / С. Д. Панишко // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2004. – Вип. 3. – С. 358–359.
10. Панишко С. Д. Економічні чинники у процесі формування території Волинської землі / С. Д. Панишко // Літопис Волині. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 30–39.
11. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі у XII – на початку XIV ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Панишко Сергій Дмитрович. – Луцьк, 1997. – 249 с.
12. Прищепа Б. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно / Б. Прищепа, В. Ткач // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – Вип. 4. – С. 416–418.
13. Прищепа Б. Муравицьке городище / Б. Прищепа, Ю. Нікольченко. – Маріуполь : Рената, 2001. – 80 с.
14. Прищепа Б. Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б. Прищепа, В. Ткач, В. Чекурков // Магдебурзькому праві у м. Дубні 500 років : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. – Дубно : [б. в.], 2007. – С. 125–132.
15. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 році / Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков, Ю. Л. Пшеничний. – Рівне : [б. в.], 2010. – 127 с.
16. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 р. / Б. А. Прищепа, В. В. Ткач, В. С. Чекурков. – Рівне : [б. в.], 2009. – 66 с.
17. Прищепа Б. А. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б. А. Прищепа, В. В. Ткач, В. С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2007. – Вип. 9. – С. 314–316.
18. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на майдані Незалежності у 2005–2006 роках / Б. А. Прищепа, В. В. Ткач, В. С. Чекурков. – Рівне : [б. в.], 2007. – 150 с.
19. Прищепа Б. А. Археологічні обстеження околиць Дубна / Б. А. Прищепа, В. В. Ткач // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 1998. – С. 134–135.
20. Прищепа Б. А. Підсумки археологічних досліджень літописних міст Волині у 2004–2009 рр. / Б. А. Прищепа // Наукові записки. – Рівне, 2010. – Вип. VIII. – С. 251–257.
21. Прищепа Б. А. Нові археологічні дослідження літописних міст Волині / Б. А. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. – Рівне : [б. в.], 2010. – Вип. 19. – С. 117–122.
22. Пшеничний Ю. Давня Дубенщина у світлі відкриттів І. К. Свешнікова / Ю. Пшеничний // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно : [б. в.], 2008. – С. 90–95.
23. Пшеничний Ю. До питання про літописний Дубен / Ю. Пшеничний // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог : [б. в.], 2010. – Вип. 4. – С. 236–246.
24. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. Между Днепром и Западным Бугом / И. П. Русанова. – М. : Наука, 1973. – 215 с.
25. Свешніков І. К. Звіт по результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. / І. К. Свешніков, В. Д. Гупало. – Дубно : [б. в.], 1995. – 54 с.
26. Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно–Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки / В. Ткач // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно : [б. в.], 2008. – С. 103–107.
27. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи 1996–2001 рр. на території Дубенського району Рівненської області / В. В. Ткач. – Дубно : [б. в.], 2002. – 15 с.
28. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 черв. 2004 р. – Київ ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський ; Старокостянтинів : [б. в.], 2004. – С. 176–183.
29. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.